

Séquiaes i comes a la riba esquerra del Cinca. La cartografia com a eina per a l'aprenentatge i el coneixement

JORDI BOLÒS I MASCLANS & IMMA SÀNCHEZ-BOIRA*

Presentació

Els darrers estudis fets sobre la història del paisatge de la regió de Lleida han permès conèixer i entendre millor les transformacions que s'hi han produït al llarg dels darrers dos mil anys. Ha estat fonamental aprofundir en l'estudi de cadascun dels elements del paisatge i també concentrar l'atenció en territoris de vegades molt reduïts, com pot ésser un municipi o, fins i tot, una partida de terres. Darrerament s'ha fet una recerca minuciosa del paisatge històric dels municipis de Torrefarrera (BOLÒS, 2013a; BOLÒS, 2013b), de Menàrguens (BOLÒS & BONALES, 2013) i d'Almacelles (BOLÒS & BONALES, 2015). També s'ha dut a terme el mapa de caracterització del paisatge històric (dins el projecte PaHisCat) de la unitat de paisatge de l'Horta de Pinyana (BOLÒS, 2010a; BOLÒS, 2010b). Per entendre els canvis que hi ha hagut al territori al llarg del temps, cal tenir present, en primer lloc, la ubicació dels llocs habitats i els canvis que han sofert durant els darrers segles o mil·lennis. A més, és molt important conèixer també la distribució i les transformacions dels espais conreats, tant en terres de secà com en terres irrigades. Així mateix, entre d'altres aspectes (BOLÒS, 2004), també cal entendre els canvis que s'han produït en el recorregut dels camins i en el traçat de les séquiaes. Moltes vegades s'ha subratllat el gran interès que pot tenir l'estudi de la xarxa de vies d'un territori, per exemple d'una comarca, per tal d'arribar a comprendre com s'ha esdevingut la seva creació i com els camins que la formen han afectat els altres elements del paisatge (BOLÒS, 2014c).

*Jordi Bolòs & Imma Sánchez-Boira / Universitat de Lleida
(jbolos@historia.udl.cat / imma.sanchezboira@didesp.udl.cat).

En tots aquests estudis sobre el paisatge pretèrit, la realització de mapes té una importància fonamental. Com veurem en les properes pàgines, el mapa no serveix només per il·lustrar el nostre discurs, ans el mapa pot arribar a esdevenir la font que omple de contingut aquest discurs, que ens permet comprendre el perquè de la ubicació dels pobles, dels camps, de les séquies o de les vies de comunicació i alhora és una eina fonamental per relacionar els diferents elements del paisatge. La cartografia, certament, és un mitjà bàsic si, per exemple, volem entendre l'evolució del paisatge al llarg dels darrers dos mil anys (BOLÒS, 2001a). El mapa, a més, també esdevé indispensable amb vista a la difusió dels coneixements, atès que no sols pot fer de pont entre el passat i el present sinó que també facilita la creació d'un nexa entre els que fem la recerca i aquells que tenen un interès per conèixer tot allò que se sap sobre el tema que s'està estudiant. En aquest sentit, és interessant fer esment dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, que són un conjunt de volums amb un gran poder didàctic amb vista a difondre un coneixement sobre com eren els comtats catalans als segles VIII-X i sobre com s'hi vivia (BOLÒS & HURTADO, 1998-2015). Més endavant parlarem més àmpliament de la importància de la cartografia i dels estudis del paisatge històric amb relació a la didàctica, que ens ha d'ensenyar a conèixer la història i a entendre el país on vivim.

Conèixer l'evolució del paisatge al llarg de l'alta Edat Mitjana pot ésser molt important si desitgem saber més coses sobre aquests segles que han estat considerats com a foscos. Creiem que, amb l'ús d'una metodologia adequada, els avenços poden ésser substancials. D'altra banda, com s'ha demostrat aquests darrers anys, per aclarir aquest període del nostre passat, tal com acabem d'assenyalar, l'ús de la cartografia esdevé fonamental. Cal dir també que la possibilitat que tenim ara de consultar bons mapes o ortofotomapes i, d'una manera especial, de tenir accés a les fotografies aèries fetes els anys 1946 i 1956 és molt important a l'hora de dur a terme aquestes recerques (BOLÒS, 2015; BOLÒS, en premsa b).

D'allò més modern a allò més antic: a l'est del Cinca i al nord de Montsó

Si centrem l'atenció en les èpoques antiga i medieval, podem fer una aproximació al paisatge d'un lloc determinat d'acord amb la metodologia que hem establert al llarg dels darrers anys (BOLÒS, 2004; BOLÒS, 2010a; BOLÒS, 2015). A continuació, aprofundirem bàsicament en tres grans etapes que foren fonamentals en la història del paisatge de les terres que depenien de l'antiga ciutat d'Ilerda. El nostre espai d'estudi serà format

per uns quants quilòmetres quadrats situats a la riba esquerra del riu Cinca, al voltant de la població de Montsó. Primerament, comentarem alguns aspectes relacionats amb l'etapa feudal, posterior a la conquesta duta a terme pels comtes de Ribagorça i reis d'Aragó, i pels senyors laics o eclesiàstics que provenien sobretot de les terres ribagorçanes. Després, centrarem l'atenció en l'etapa altmedieval, en què hi hagué canvis que van transformar profundament el territori. Cal distingir-hi l'època de domini islàmic de l'època precedent, de domini visigot. Finalment, acabarem el nostre viatge vers el passat en els segles romans, quan s'esdevingué una profunda reorganització del territori, que sortosament encara ara som capaços de distingir amb més o menys facilitat. De fet, partim de la premissa no sols que, amb relació a aquests tres grans moments, hi hagué canvis notables en el paisatge, ans que aquestes transformacions han deixat profundes traces en el paisatge actual. I, certament, també, que nosaltres, en el moment present, som capaços de llegir aquests testimonis que tenim entorn nostre, "escrits" fa un grapat de segles damunt del territori. I en aquesta comprensió del passat, en aquesta lectura del paisatge històric, té un paper fonamental la visió, la interpretació i la realització de mapes, com tractarem d'una manera més detinguda en un altre punt d'aquesta exposició.

Després de fer diverses aproximacions al coneixement del paisatge històric de les comarques del Segrià i de la Noguera (BOLÒS, 2015), hem cregut interessant conèixer un territori proper, que en època medieval estava estretament lligat a la ciutat de Lleida i també a Catalunya.¹ Cal tenir present que fou un territori repoblat bàsicament per gent de la Ribagorça, circumstància que provocà que al llarg de l'Edat Mitjana s'hi parlés sobretot l'idioma català. Hem de valorar també el fet que a la contrada de Montsó (i també poc després a la de Balaguer) es van poder assajar molts dels sistemes de colonització que després trobarem aplicats sistemàticament a la rodalia de la ciutat de Lleida (BOLÒS, 1993; BOLÒS, 2001b). D'altra banda, el fet que aquesta comarca del Cinca Mitjà antigament pertanyés al territori d'*Ilerda*, de la Lleida romana, encara fa que sigui més interessant el seu estudi, pensant en poder establir comparacions amb allò que trobem més cap a l'est. El centre del nostre estudi serà, així doncs, la plana

1. Encara que actualment la comarca de Montsó sigui castellanoparlant, com és prou sabut, en època medieval s'hi parlava sobretot la llengua catalana. Això resta ben reflectit en la documentació escrita medieval i també, fins i tot, en alguns topònims actuals, tal com hem volgut fer evident en els mapes que incloem (en què, entre claudàtors, hi consta el topònim català, creat a l'Edat Mitjana). Amb relació a aquest tema, vegeu per exemple alguns documents, com el publicat al llibre de Martínez París (2013: doc. 3, 381-384) en relació amb la propera població de Fons (ara Fonç).

fluvial situada al nord de Montsó i també, d'una manera més secundària, algunes de les terres riberenques situades al sud d'aquesta capital del Cinca Mitjà.

a. Els segles feudals (segles XI-XV). Després de la conquesta promoguda pels monarques aragonesos (de fet com a comtes de Ribagorça) no sols no hi va minvar el nombre de terres irrigades, sinó que va augmentar d'una manera molt considerable. Fa uns anys, Francisco Castellón (1979) ja va fer una aproximació interessant sobre la importància que va tenir la creació de séquies i de sistemes hidràulics després del segle XI, especialment per part dels templers i dels hospitalers que tenien sengles comandes a Montsó i a Xalamera. Centrem l'atenció en l'espai que hi ha al nord de Montsó. Aquest conjunt de terres planes actualment és travessat, de nord a sud, per la séquia de les Paüls (ara *acequia de Paüls*). Aquesta séquia permet regar una àmplia horta, segurament planificada bàsicament a la baixa Edat Mitjana. Creiem que aquesta notable canalització no és gaire probable que existís abans de l'any 1089, data en què l'infant Pere I d'Aragó va conquerir la ciutat de Montsó (per primera vegada, atès que després fou reconquerida pels musulmans encara dues vegades, vers els anys 1126 i 1136). Molt probablement, com diu el nom (les Paüls), abans del segle XI, era una plana plena d'aiguamolls o zones palustres. En un document de l'any 1250 (CASTILLÓN, 1979: doc. 2, 409-412) es fa esment que els templers es comprometien, davant dels habitants de Montsó, de "*facere cequiam idoneam et competentem per illum terminum qui dicitur Pauls et per illum alium qui dicitur Sosils,² et mittere per eandem aquam abundantem ad irrigandum perpetuo eosdem terminos supradictos.*" També s'obligaven a "*facere illam pexeram³ sive sit [assut] qui fuerit necessaria ad mittendam aquam predictam et tenere eam semper bene preparatam et abundantem aquam sicut consuetum est per alias omnes riparias huius terre.*" Fins i tot s'establia allò que haurien de pagar els pagesos que treballessin les terres regades per aquesta séquia de les Paüls: "*anuatim dictos duos denarios et obolo bone et firme iacensis monete unoquisque pro qualibet sogá⁴ terre.*" Certament sembla evident que era una séquia feta de bell nou.

2. Certament, aquest lloc de Sosils correspon a l'actual partida de *Sosiles*, situada a l'oest del Regal. Cal no confondre'l, per tant, amb les partides actuals de *Sosiles Altos* i *Sosiles Bajos*, que són al sud de Montsó (fig. 2).

3. Segurament per error, Castellón (1979: 410) transcriu: "*illam prexam*", en fer esment de la peixera o resclosa feta amb branques. La paraula peixera (que no hem pas de relacionar amb el mot peix) és esmentada molt sovint a la documentació lleidatana de la baixa Edat Mitjana.

4. Podem suposar que aquestes sogues eren semblants a les cordes de soguejar. A València, la corda de soguejar corresponia a 20 bracs reials, és a dir 40,77 m. ALSINA, FELIU & MARQUET, 1990: 144 (informació que prové del *Diccionari català-valencià-balear*, d'Alcover i Moll).

Aquesta séquia, que agafa l'aigua del Cinca, té una longitud de poc més de 4 km i desguassa a la Sosa, gairebé davant de la capitat d'aquesta comarca. L'espai irrigat (d'acord amb allò que veiem ara) era de més de 300 ha. En resum, com es desprèn del que acabem de dir, amb relació als segles baixmedievals cal parlar de continuïtats, però també d'importants trencaments. Durant els segles xi-xiv hi hagué fortes novetats que van canviar molt el paisatge d'aquesta comarca. I aquestes novetats no sols provocaren la creació de nous espais irrigats, ans també la transformació de les característiques de terres abans ja conreades. Alhora, l'ocupació d'aquest territori per part dels exèrcits cristians degué provocar la creació de nous llocs habitats i l'abandonament d'algunes de les velles poblacions, de vegades creades en època andalusina, d'altres vegades, per què no, creades ja en època visigoda.⁵ Com s'ha pogut demostrar a la rodalia de Lleida, aquest procés molts cops va ésser lent i va poder durar uns decennis.

b. Alta Edat Mitjana (segles vi-xi). Tot i la tendència que tenim a subratllar les grans novetats que hi hagué abans del segle xi, especialment després de l'arribada dels exèrcits islàmics, creiem que en alguns casos pot ésser també fructífer, en fer una recerca, pensar en les importants continuïtats que hi va haver al llarg d'aquest primer mig mil·lenni de l'Edat Mitjana (malgrat els canvis que certament s'esdevingueren). Potser, si assumim aquestes pervivències, serem capaços de valorar millor les novetats que es van produir en molts llocs a l'inici dels segles medievals (i evidentment les que hi hagué en molts llocs sobretot entre els segles ix i xi). Centrem ara novament l'atenció en el sector nord-est del terme de Montsó. Com hem dit, gairebé podem descartar l'existència, al llarg dels segles vi-xi, d'una gran séquia, com podia ésser la de les Paül's, que és molt plausible que fos creada en època dels templers. Així doncs, quins elements del paisatge actual podem assegurar que pertanyen a aquesta etapa del nostre passat, anterior a la conquesta de l'infant Pere I d'Aragó (de l'any 1089)? Al llarg de l'alta Edat Mitjana, podem assegurar que hi havia diverses valls petites, les anomenades "comes", orientades d'est a oest, que ja eren treballades d'una manera força intensiva. Aquestes terres enclotades tenien un sòl més bo i segurament, en algun cas, fins i tot podien ésser irrigades (vegeu BOLÒS, 2015). Amb relació a aquestes "comes" o valletes, la toponímia ens duu en alguns casos als segles andalusins (així, el nom el Regal que hi ha al nord de Montsó), mentre en d'altres casos ens porta a etapes força més antigues (com en el cas de la Corçana o de Campià). Tot això ens fa proposar que potser, en aquesta contrada del Cinca Mitjà, la

5. De fet, en aquestes terres, al segle xi, quan s'esdevingué la conquesta feudal, encara hi havia comunitats islàmiques i algunes comunitats mossàrabs, cristiancs, això sí ja molt marginals. Després de la conquesta reial, hom parla d'eixarics (musulmans) i sobretot de maçarecs (plausiblement cristians). Vegeu també Bolòs (en premsa a). Amb relació als eixàrics: VIRGILI, 2001: 116-123; CATLÓ, 2004: 181-188.

continuitat al llarg dels segles altmedievals fou més gran que els trencaments causats per la introducció de novetats derivades de l'expansió de la cultura islàmica. Amb tot, no podem menystenir la importància de l'existència del lloc del Regal. D'acord amb el significat d'aquest topònim, segurament aquesta partida de terres, aquest jardí, fou un territori ben treballat en època islàmica i potser especialment irrigat pel curs d'aigua que prové de l'est (de la valleta que comença cap a la partida actual d'Aljibes Cerrados).⁶ És molt probable que aquest espai fos llaurat i cavat intensament vers els segles IX-XI, però també és molt possible que ja fos conreat abans de l'any 713. Diguem també que, ja fora de l'espai irrigat per la séquia de les Paül's, és possible que la séquia dels Salobres o, encara més, la séquia que rega Sosils Alts (que passava exactament pel nord de la població original de Montsó) es construïssin en època islàmica. De fet, podem considerar que la vall de la Sosa tingué una funció semblant a la que tingueren les altres valls perpendiculars al Cinca que hi ha més cap al nord o més cap al sud. Resumint, en general hom té la impressió (també és així al llarg de la Noguera Ribagorçana, al nord de Lleida) que les comes o valls petites, amb uns sòls més bons i humits (i potser de vegades irrigats), foren els primers espais treballats al llarg dels segles altmedievals, possiblement ja abans de l'arribada dels musulmans.

Tampoc no podem negar la importància que tenia, en aquests segles de l'alta Edat Mitjana (abans i després de l'any 713), el conreu de les terres de secà. Així ho mostren els documents escrits (SÉNAC, 2000; BRAMON, 2000: 189) i també les restes que han arribat fins a nosaltres en el paisatge (d'ara o de fa uns cinquanta anys enrere). Fixem-nos, per exemple, que tot l'espai que hi ha a la partida d'Aljibes Cerrados, tant el situat al fons de la vall (el fondal de la coma dibuixat de color gris a la figura 1) com el que s'estén pels vessants sud i nord, s'organitza d'acord amb una parcel·lació que possiblement té l'origen en una època premedieval (coincideix amb *Ilerda F*). Això ens fa pensar en un aprofitament no interromput d'aquestes terres de secà al llarg dels darrers dos mil anys, abans de la conquesta islàmica i també després d'aquesta data.

c. Precedents romans (abans del segle vi). Els segles de domini romà ens han deixat nombroses restes que encara són visibles en el paisatge actual. Després dels treballs fets al llarg dels darrers anys, ara som capaços de descobrir moltes de les parcel·lacions creades en època romana, d'una manera especial a les terres d'*Ilerda* (BOLÒS, 2010b: 140-142). Aquests coneixements permeten entendre millor el paisatge de qualsevol

6. És molt probable que el topònim Regal faci referència a un Real, que cal relacionar amb el nom *ar-Riṣād*, 'els jardins'.

territori que vulguem estudiar, fins i tot si ens el mirem amb els ulls d'un medievalista (que potser només hi veu unes parcel·lacions premedievales). Sense entrar en molts detalls, en el territori que ara centra la nostra atenció, trobem, per exemple, que la via que des de Montsó se'n va cap al nord-oest segueix l'orientació d'Ilerda D. Hi ha, però, altres coincidències. Diversos camins del sector septentrional de l'espai estudiat s'orienten segons Ilerda B2 o bé moltes de les parcel·lacions de la vall o coma del Regal o d'Aljibes Cerrados coincideixen, com acabem d'assenyalar, amb la parcel·lació que hem anomenat Ilerda F. I a aquestes coincidències, evidents en el paisatge actual, també hi podem afegir alguns topònims, com el de la Corçana o el de Campià, que han arribat fins ara malgrat les mutacions culturals i lingüístiques que hi hagué per exemple al llarg dels segles de domini islàmic (que van fer que ara, a la plana de Lleida, pràcticament no trobem topònims creats en època romana, llevat d'alguns potser introduïts arran de la conquesta comtal, per tant, ja a la baixa Edat Mitjana).

Abans de cloure aquest apartat, desitgem subratllar la importància que té la cartografia. Tot i que ja en parlarem més endavant, cal assenyalar que moltes de les dades que hem comentat en els darrers paràgrafs provenen de la visió i de la interpretació dels mapes i dels ortofotomapes actuals (dels segles xx i xxi). També cal subratllar l'interès de traslladar les dades més importants obtingudes arran de la lectura dels mapes o de les fotografies aèries sobre un mapa nou. En aquest cas, a l'hora de fer el mapa de la figura 1, hem prioritzat destacar en primer lloc les "comes" (o valls petites) i, després, la séquia medieval, els camins i alguns límits de peces de terra que ens poden servir per comprendre millor l'evolució del parcel·lari. També hem volgut cridar l'atenció sobre uns quants topònims, com el de la Corçana (també en la fig. 4) o el del Regal (un 'real') (fig. 5). Com hem dit, alguns d'aquests noms de lloc, creats en època romana o islàmica, han estat conservats per una població que al llarg dels segles ha parlat diverses llengües (mossàrab, àrab, català i, des del final de l'època moderna, aragonès o castellà).⁷ En resum, quan hom fa un mapa, l'ha de dibuixar en funció d'allò que vol que la gent que se'l mira vegi i entengui.

7. Cal pensar que la llengua mossàrab que es parlava abans de la islamització en aquestes terres potser era més semblant a l'aragonès que no pas al català portat per la gent que venia de la Ribagorça, del Pallars o d'altres comarques dels bisbats de Roda d'Isàvena i d'Urgell. Vegeu els comentaris que fem amb relació al topònim Palau de Fonts, al volum primer de la *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capítular de Lleida* (BOLÒS, en premsa a).

Alguns altres exemples situats a la riba esquerra del Cinca

La zona solcada per la séquia de les Paül's, que ens ha servit de laboratori on fer una primera aproximació al paisatge altmedieval de la ribera del Cinca, no és pas un cas únic. Pot ésser, això sí, un bon model (vegeu també figs. 4-6). Com hem assenyalat més amunt, al llarg de la Noguera Ribagorçana, ja vam trobar realitats gairebé iguals a aquesta, per exemple a Ivars de Noguera (BOLÒS, 2014b: 140-141). Així mateix, l'estudi de la séquia de Segrià (actual canal de Pinyana) també ens va portar ja fa temps a plantejar-nos interrogants sobre la datació d'un paisatge força semblant a aquest (per exemple amb relació a la partida de Tabac, BOLÒS, 2010b: 131).

Al llarg del mateix riu Cinca, podem trobar molts altres exemples —a part del de les Paül's que acabem d'analitzar— d'indrets amb unes característiques gairebé iguals a les que hem descrit. Analitzar el territori situat al sud del terme de Montsó, a l'est del Cinca, permet descobrir realitats força semblants. Mentre a prop d'aquesta capital trobem sistemes hidràulics que, com ja hem assenyalat, possiblement tenen l'origen abans de la conquesta cristiana (potser als Salobres o a Sosils Alts), si ens n'anem a l'extrem meridional del terme (fig. 2), descobrim realitats comparables a les que hem trobat al nord de la Sosa (fig. 1). Al sud del santuari de Nuestra Señora de la Alegría (segurament una antiga almúnia islàmica cristianitzada) i a l'anomenada Huerta Vieja, veiem testimonis evidents d'una parcel·lació derivada del conreu de les comes o petites valls transversals, que és preexistent al conreu de

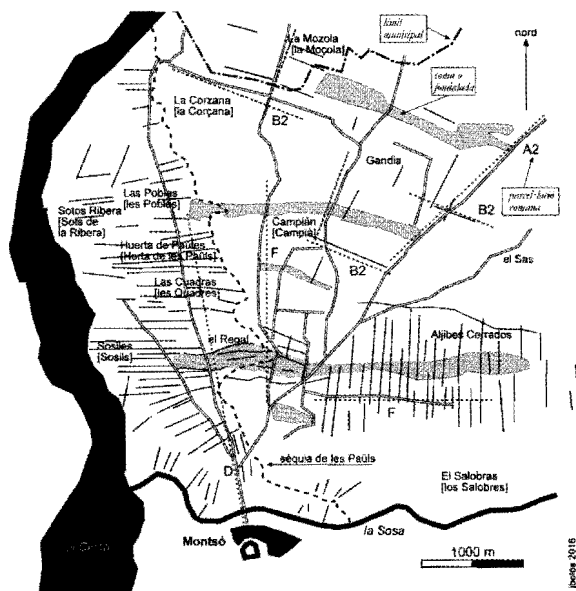

Figura 1. Ribera dreta del Cinca al nord de Montsó. S'han dibuixat els principals camins i vies (assenyalant les coincidències amb parcel·lacions premedievals; la lletra D correspon per exemple a la parcel·lació *Ilerda* D). S'hi representa (de color gris) l'espai conreat a les comes o petites valls transversals. Amb una línia discontinua s'assenyala el recorregut de la séquia de les Paül's (*acequia de les Paül's*). Es dibuixen alguns límits de camps, de les terres actualment d'horta o de secà. S'hi ha representat, al nord, l'actual límit municipal. Mapa: J. Bolòs.

l'espai que fou irrigat per les grans séquies plausiblement feudals. Al sud de Nuestra Señora de la Alegría, al llarg de la coma o petita vall solcada pel barranc del Guaso, veiem més de 50 ha amb un sòl fèrtil i segurament irrigable (fig. 2). Una mica més cap a migjorn, al sud de San Pietro o de la Valfarta (ara *La Valfarta*), a l'est de la séquia de la Ribera, al llarg d'uns 2,5 km, la llenca de sòls més bons és molt més estreta que en la coma més septentrional que acabem de mencionar; tanmateix, a l'oest de la séquia baixmedieval, el parcel·lari, encara ben visible a les fotografies aèries fetes arran dels vols americans de mitjan segle passat, mostra una ocupació antiga d'aquesta zona actualment irrigada per aquesta séquia de la Ribera, que plausiblement és feudal (per tant posterior al moment en què es va conrear la coma). L'extensió d'aquestes terres antigament cultivades (situades a l'oest de la séquia i representades al mapa amb to gris pàl·lid) és de més de 45 ha. Subratllem que, en aquesta zona, les irregularitats del parcel·lari modern reflecteixen una realitat preexistent que la reparcel·lació baixmedieval i moderna no va poder amagar.

Diguem alhora que l'organització de tot aquest espai situat a la banda meridional del terme (i a l'est del Cinca) seria incompreensible sense tenir també present la pervivència de la parcel·lació *Ilerda G*, que va determinar l'orientació del camí que des de Montsó va cap al sud-oest (fins als peus del santuari de Nuestra Señora de la Alegría) o bé de la centuriació *Ilerda B*, que encara és ben visible en el tram del camí que solca la Huerta Vieja (a l'est del riu) o bé en el límit meridional del terme de Montsó (que fa partió amb el terme de Pueyo de Santa Cruz, l'antic Puidemoros medieval). Així mateix, en les terres de secà també hi ha camins que tenen una orientació que coincideix amb les centuriacions *Ilerda A* i *Ilerda C* (per tant, amb les mateixes orientacions que el *decumanus* i el *cardo* de la ciutat de Lleida).

Com sempre s'esdevé, el paisatge que veiem entorn nostre en aquest indret manté restes de les transformacions que es produïren en les diferents etapes del passat. El problema és, en primer lloc, saber distingir aquestes restes, i, en segon lloc, saber-les datar. Enllaçant amb allò que dèiem més amunt, afirmem que podem datar els camins que tenen l'orientació d'una parcel·lació premedieval, plausiblement romana; també sabem datar la séquia, segurament construïda —d'acord amb els documents escrits— als darrers segles medievals; tanmateix, és molt més difícil de datar l'aprofitament de les comes (amb la creació de llurs respectius llocs de poblament), encara que sapiguem que foren conreades ja abans de l'any 1000. És gairebé impossible d'afirmar si es van conrear per primera vegada vers l'any 600 o bé vers l'any 800 o 900, per posar unes dates plausibles (renunciant, això sí, a anar més enrere, vers un passat de moment

encara massa desconegut). L'únic que podem assegurar, com acabem de dir, és que l'ocupació d'aquestes fèrtils valletes transversals ja s'havia produït quan hi hagué la conquesta comtal i reial, al segle xi.

Un tercer i darrer exemple. Si ens n'anem una mica més cap al sud, a Ripoll, trobem una realitat molt semblant. Aquest lloc de Ripoll (*"Repolla, qui est in ripa de flumine qui dicitur Cinqua"*), amb la població, el castell i amb quatre jovades de terra de regadiu (*"villa et castello cum quatuor iovatís de terra in subregano"*), fou cedit, l'any 1130, per part d'Alfons I d'Aragó, a un membre de la noblesa (LACARRA, 1982: doc. 202, pp. 206-207). El monarca també cedí a aquest noble, *Petro de Livaso*, tot allò que pogués conrear a Ripoll, a part d'aquestes quatre jovades que ja devien ésser treballades des d'abans.⁸ En aquesta terra, com a Puidemoros (ara Pueyo de Santa Cruz), hi continuà vivint una notable comunitat islàmica, sota el domini dels senyors feudals. Actualment hi trobem un paisatge semblant al de les Pauils. A Ripoll, a tocar del riu, també veiem unes séquies possiblement baixmedievals, que corren paral·leles al Cinca, a la seva riba esquerra. Així mateix, hi veiem unes valls o comes transversals, al costat de les quals hauriem trobat les diverses comunitats que hi van viure al llarg de l'alta Edat Mitjana. Són valls, més o menys importants, com la de Ripoll o la de Los Cuervos, la de Las Quemadas o la de la Clamor; el curs d'aigua d'aquesta última neix a prop de Montbrú (ara *Mombrín*) i passa per San Valero (ja fora del mapa de la figura 3). En tots aquests casos, és

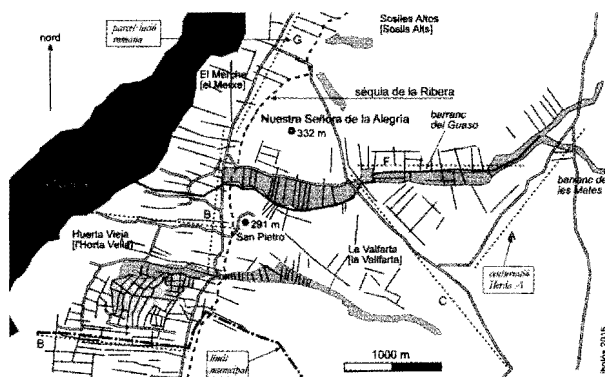

Figura 2. Ribera dreta del Cinca al sud de Montsó. S'han dibuixat els principals camins i vies (assenyalant les coincidències amb parcel·lacions premedievales; la lletra A correspon per exemple a la centuriació *Ilerda A*). S'hi representa (de color gris) l'espai conreat a les comes o petites valls transversals. Amb una línia discontinua s'assenyala el recorregut de la sèquia de la Ribera. Es dibuixen alguns límits de camps, de les terres actualment d'horta o de secà. S'hi ha representat, al sud, l'actual límit municipal. Mapa: J. Bolòs.

8. És difícil de saber la superfície real d'aquestes jovades. Si agafem com a possible referència el valor que més endavant (després de la conquesta de Jaume I) tingué la jovada al País Valencià, podem suposar que cada jovada eren unes 3 ha i que, per tant, aquestes quatre jovades corresponien a unes 12 ha. És però només una proposta. Vegeu ALSINA, FELIU & MARQUET, 1990: 167.

evident la preexistència dels conreus de les comes o petites valls, els quals són anteriors a la creació de les llenques regulars de terra de reg que s'estenen a l'oest de les séquies que corren paral·leles al Cinca i que, com hem dit, molt possiblement foren construïdes pels senyors feudals. Diguem també que, en aquest territori, els testimonis del període de domini romà són evidents en alguns límits de parcel·lars actuals i sobretot en el traçat de camins, especialment en els situats a les terres de secà. El pes de la parcel·lació romana *Ilorda F* també és molt notable gairebé arreu; de fet, això és normal atès que s'adaptava perfectament a l'orientació del curs del riu Cinca.

Com en el cas precedent, la visió i l'anàlisi de la cartografia moderna permeten valorar les importants transformacions que sabem que hi hagué en època romana (fins i tot sense conèixer les *villae* que ben segur que s'alçaven al llarg de la riba del Cinca). També permeten d'ésser conscients dels canvis esdevinguts al llarg de l'alta Edat Mitjana, quan s'aprofitaren les diverses valls transversals, sobretot la de la Clamor, però també la de Ripoll, i possiblement les altres més petites (per exemple la situada a Las Quemadas). Podem pensar —només és una hipòtesi de treball— que la població cristiana (de fet ho era des de feia poques generacions) que edificà, en època visigoda, els vilars que s'alçaven en aquestes petites valls, hi continuà vivint després de la conquesta islàmica, i finalment (potser cap al segle x) s'islamitzà (i deixà de parlar el mossàrab).⁹ Aquestes famílies musulmanes hi visqueren ja sota domini cristià (potser algunes acabaren parlant català), fins que foren expulsades l'any 1609 (Ripoll tenia 13 focs al moment de l'expulsió). Així es va cloure la continuïtat d'uns hàbitats i d'unes famílies que, generació rere generació, potser havien passat uns mil anys vivint en aquest indret. Diguem, per acabar, que aquesta hipòtesi, com hem assenyalat al llarg de les darreres pàgines, es fonamenta en els textos conservats i també en allò que podem veure en el mapa annex (fig. 3).

La cartografia com a eina per conèixer el passat

Cambi i Terrenato (2001: 45), amb relació a l'arqueologia del paisatge, afirmen que “la cartografia emprada en l'àmbit d'una recerca, des de quan es concreta el projecte, es fa

9. De fet, el procés d'islamització i d'arabització no degué ésser igual a tot al-Andalus. S. Gutiérrez (2007: 300), amb relació al Tolmo de Minateda, diu “*los humildes testimonios del Tolmo permiten suponer que sus habitantes estaban ya arabizados lingüísticamente en el siglo IX, con independencia de su origen indígena o foráneo.*” Certament, en terres de marca, el procés ben segur que no fou tan precoç.

el treball de camp, s'elaboren les dades, fins al moment en què es fa l'edició científica i la divulgació, és alhora el suport de la recerca i és també un instrument de coneixement.” Hi estem totalment d'acord. També quan diuen que: “la cartografia és, així doncs, el mitjà fonamental per desxifrar i descompondre l'estratificació del paisatge,¹⁰ certament caòtica, i per fer avançar les hipòtesis sobre els models de poblament al llarg del temps.” A partir de diversos exemples d'espais conreats, de regadiu o de secà, situats a l'est del Cinca, al voltant de la població de Montsó (a la comarca del Cinca Mitjà), hem volgut mostrar la importància que té saber “llegir” mapes, que esdevenen una font que permet entendre la història d'un territori. En tot aquest procés, també han estat bàsics els documents escrits, encara que potser menys que la consulta i també la realització de mapes. Creiem que la cartografia ha estat molt important en molts dels treballs capdavaners en els estudis d'història medieval europea fets al llarg dels darrers decennis. Recordem el llibre de H. C. Darby (1977) sobre l'Anglaterra del Domesday Book (amb 111 mapes) o els treballs de Charles Higounet sobre el paisatge medieval (especialment de les terres occitanes), plens de mapes fets al *Laboratoire de Cartographie Historique* de Bordeus (HIGOUNET, 1975). I, a aquests treballs capdavaners, en podem afegir molts d'altres, com la tesi de Pierre Bonnassie (1979-1981), que va trasbalsar la visió que teníem de la societat a Catalunya en el moment del primer canvi de mil·lenni de la nostra era. En tots aquests llibres, els mapes hi tenen un paper important o, fins i tot, poden arribar a esdevenir fonamentals per conèixer el passat.

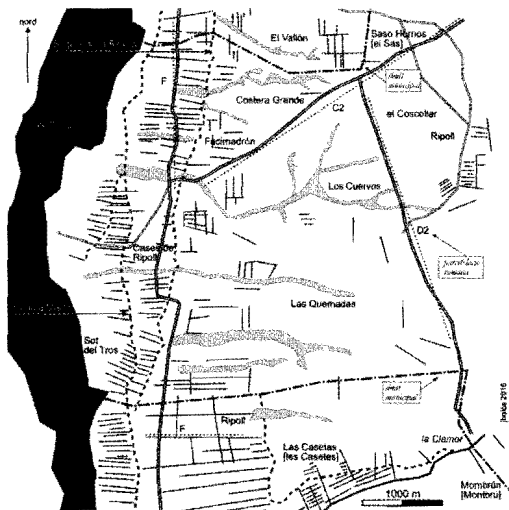

Figura 3. Ribera dreta del Cinca a l'antic terme de Ripoll (municipi de Binacet). S'han dibuixat els principals camins i vics (assenyalant les coincidències amb parcel·lacions premedievales; la lletra F correspon, per exemple, a la parcel·lació *Ilerda F*). S'hi representa (de color gris) l'espai conreat a les comes o petites valls transversals. Amb una línia discontinua s'assenyala el recorregut de la séquia de la Ribera, de la séquia Major i de la séquia que prové de la Clamor. Es dibuixen alguns límits de camps, de les terres actualment d'horta o de secà. Hi ha representats, al nord i al sud, els límits municipals actuals. Mapa: J. Bolòs.

10. Amb relació a aquest aspecte vegeu les figures 4-6.

El mapa pot ésser d'un territori molt ampli o d'un territori molt reduït. Fer mapes és indispensable per als historiadors del paisatge. En aquest sentit, és molt notable el projecte anglès *Historic Landscape Characterisation* (HLC), en què es dibuixen damunt d'uns mapes molt detallats els caràcters del paisatge, amb una perspectiva històrica. Amb aquest projecte s'ha definit el caràcter de cadascuna de les parcel·les de terreny —com a terres amb una història— de les diferents regions d'Anglaterra (CLARK, DARLINGTON & FAIRCLOUGH, 2004; TURNER, 2007; RIPPON, 2004; TURNER, 2010; SMITH, 2014; RIPPON, 2008). Amb relació a Catalunya, actualment s'està tirant endavant el projecte PaHisCat (Paisatge Històric de Catalunya), on no només s'estudia el caràcter de les parcel·les de terra, ans també dels elements lineals del paisatge, com poden ésser els camins o les séquies (BOLÒS, 2010a; BOLÒS, 2010b; BOLÒS, sense data b).

Amb aquest projecte PaHisCat perseguim: a) fer progressar els coneixements que tenim sobre el passat del territori, b) oferir unes eines per a una millor gestió de l'espai estudiat i c) crear una eina didàctica que mostri al conjunt de la població la riquesa patrimonial que té entorn seu. Qualsevol mapa històric pot ésser útil per il·lustrar els estudis d'història i per facilitar-ne la comprensió. Té, per tant, una finalitat didàctica de primer ordre en obrir les portes a la comprensió dels treballs historiogràfics. Fins i tot, com s'ha afirmat, pot servir per treballar per un futur més sostenible (si ajuda a millorar la gestió del territori).¹¹ Alhora, però, com ja hem subratllat altres vegades, molts mapes són fonamentals per fer avançar el coneixement sobre el nostre passat. Això és evident amb relació als diversos estudis de cas que hem plantejat més amunt pel que fa als conreus i les séquies a la riba esquerra del Cinca.

Si tornem als estudis precedents i als diversos mapes (figs. 1-6), ens podem fixar en allò que hi ha aportat l'ús de la cartografia:

- Descobriment de les restes de parcel·lacions segurament d'època romana i possibilitat de relacionar-les amb camins, límits municipals actuals i límits d'espais conreats. Aquests darrers anys s'ha avançat molt en el coneixement de les centuriacions o parcel·lacions romanes i en la valoració de la importància que han tingut en l'organització del territori. D'una manera especial, s'ha valorat la repercussió que ha tingut llur existència en el paisatge medieval i també en la capacitat que ara tenim

11. "Landscape archaeology's key role may be to not only demonstrate how their rich diversity, the outcome of long, medium and short-term change, came into being, but also how that understanding can most effectively inform a sustainable future" (HERRING, 2012: 499). Els darrers treballs de caracterització del paisatge històric, a Anglaterra, han influït molt en aquesta necessitat de voler conèixer el paisatge històric per tal de poder gestionar millor el país.

de poder-lo entendre. Amb relació a aquest territori, destaquem les centuriacions *Ilerda A* i *Ilerda C*, que tenen l'orientació del *decumanus* i del *cardo* de la Lleida romana. A part, però, hi ha altres parcel·lacions evidentment premedievals que també és important de conèixer si volem entendre l'organització del territori de la ciutat d'*Ilerda* i si pretenem comprendre com era i com s'organitzà aquest territori en època medieval (i actual). Així, en les pàgines precedents hem pogut cridar l'atenció sobre parcel·lacions com la B, la B2, la D, la G o la F. Dues de les vies més importants que sortien de Montsó seguien aquestes orientacions *Ilerda D* i *Ilerda G*.

- Descobriments de la distribució i de l'extensió de les comes. La paraula coma (en llatí *cumba*) existeix en altres llengües europees (com l'occità, el francès o l'anglès) i era molt usual en català a l'Edat Mitjana. Era una vall petita, una fondalada. La visió de les fotografies aèries del segle XX permet de situar-les fàcilment sobre els mapes. Normalment hi veiem una llenca de terra conreada, tallada transversalment per marges, que delimiten les diferents parades o parcel·les cultivades. A causa de les característiques del sòl, en molts casos degueren ésser els primers llocs ocupats i treballats, almenys des de l'inici de l'Edat Mitjana. Normalment, a prop, hi solia haver un hàbitat (BOLÓS, 2015). És un tema que caldrà estudiar més en un futur proper, potser d'una manera interdisciplinària.
- Ubicació de les séquies i de les terres irrigades. Com veiem en els diferents mapes que acompanyen aquest treball (figs. 1-6), la consulta de fotografies aèries ens ha permès assenyalar la superposició d'espais regats per una séquia damunt d'espais que abans eren terres conreades d'una coma (especialment fig. 6). Podem recordar que els estudis de les séquies i dels sistemes hidràulics han fet grans progressos aquests darrers anys, a Catalunya i, encara més, a la resta dels Països Catalans. Atès que parlem de la importància de la cartografia en les recerques sobre el paisatge històric, hem d'assenyalar que tots els treballs on s'estudien els espais irrigats s'acompanyen d'un gran nombre d'acurats mapes. El mapa sempre és una eina indispensable a l'hora d'emprendre aquesta mena de recerques.
- Situació d'alguns llocs habitats. Tal com testimonia la toponímia i la documentació escrita, amb relació a moltes d'aquestes comes hi havia indrets poblats (vilars o almúnies). D'altra banda, pel que fa a aquest aspecte del poblament, hauria estat molt interessant poder afegir als mapes annexos la ubicació dels jaciments arqueològics localitzats en les contrades estudiades (per exemple, els d'època romana). Pel que fa als segles medievals, amb relació a aquesta vall mitjana del Cinca, s'ha assenyalat l'abandonament de molts llocs habitats i també el trasllat de poblacions, esdevingut, per exemple, arran de la conquesta dels reis aragonesos (SÉNAC, 2000: 219-220). Assenyallem també que amb relació al poblament i al paisatge del Baix Cinca és

fonamental l'aportació feta, i encara inèdita, de Jacinto Bonales, *Traces d'un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC-1149 dC)* (en premsa). En època moderna també hi hagué un notable procés de despoblament en totes aquestes comarques de la Franja d'Aragó (BOLÒS & BONALES, 2015: 97). Podem reiterar que, a l'hora de fer tots aquests estudis, la cartografia ha tingut una importància fonamental.

- Ubicació de topònims actuals i possibilitat de relacionar-los amb els noms esmentats als documents medievals o bé possibilitat de descobrir-ne llur significat. Un dels aspectes més importants que ofereix la realització de mapes és el de relacionar realitats diferents. Permet, en primer lloc, relacionar la topografia d'un territori amb una realitat històrica. També és una eina que facilita els treballs interdisciplinaris. Situar sobre una mateixa superfície gràfica dades que provenen de la documentació i dades fruit de treballs lingüístics pot ésser, per exemple, molt fecund. Ho hem vist amb l'exemple del Regal (figs. 1 i 5), partida situada al nord de la Sosa i a l'oest d'una coma; aquest nom recorda la importància que va tenir aquest indret en època andalusina, possiblement amb relació a la propera població de Montsó.

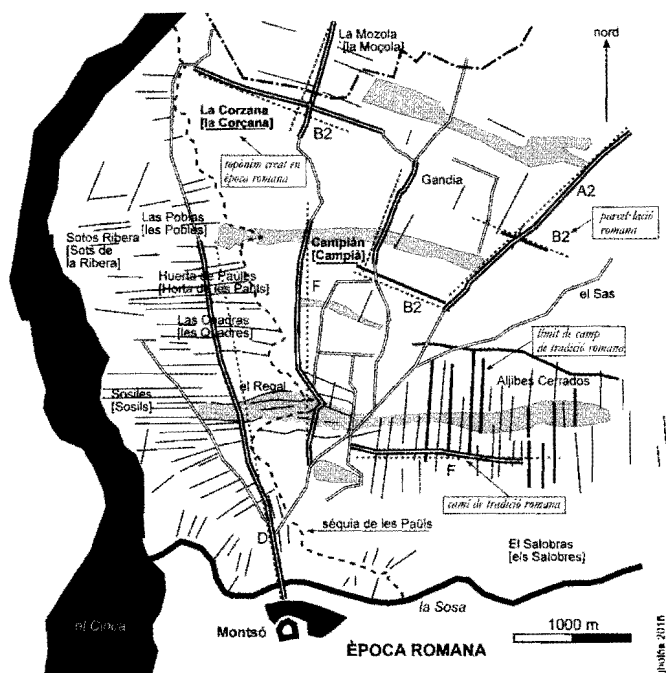
Potser el problema més important que planteja aquesta mena de recerques sobre el paisatge històric és la datació dels diferents elements que trobem al territori, com poden ésser llocs habitats, espais conreats, camins, séquies, edificis religiosos, fortificacions, molins, etc. De vegades, això se soluciona si s'han conservat documents escrits o s'han fet troballes arqueològiques que ens aportin informació que permeti assegurar les dates d'aquests elements del paisatge. D'altres vegades, tanmateix, la possibilitat de comparar i de relacionar diverses realitats, mitjançant l'ús dels mapes és fonamental. En els casos que hem analitzat al llarg d'aquestes pàgines (figs. 1-3 i 6) ha estat molt important poder relacionar les comes i les séquies, i poder demostrar mitjançant l'ús dels mapes que el conreu de les primeres és, en principi, més antic que la construcció de les segones. El mapa ha esdevingut una eina que ens ha permès de conèixer el passat.

El paisatge històric i l'educació

Com hem vist, l'estudi del paisatge històric és important per conèixer el nostre passat i per gestionar el nostre entorn. A més, però, els resultats d'aquests treballs poden arribar a ésser una potent eina pedagògica. Des del punt de vista de l'educació, conèixer la història del paisatge ens apropa a un paisatge cultural, humanitzat, que s'ha creat d'una manera progressiva al llarg dels segles i que evidentment forma part del patrimoni col·lectiu. A nivell europeu, la consciència d'aquest fet varia molt entre els diferents

països i territoris; sigui com sigui, en els darrers decennis s'han fet progressos molt importants en la valoració de la història del paisatge. Estudiar la història del que tenim entorn nostre fa que ens adonem que uns paisatges que ens poden semblar quotidians i ordinaris, com els que es crearen al voltant d'unes séquies o els que, per exemple, es generaren a partir d'uns camins, són una font molt important per descobrir i entendre el nostre passat. Adquireixen un elevat valor històric perquè aporten un coneixement que ens apropa alhora a conèixer les diferents societats que han viscut en aquest territori. A través de l'estudi del paisatge històric fem visibles també les transformacions tecnològiques esdevingudes al camp o als espais urbans, les quals d'una manera progressiva han ajudat a alterar precisament la fesomia del territori. L'aproximació a l'estudi del paisatge històric és, des d'aquesta perspectiva, una aproximació al coneixement del paisatge cultural, entès com la *“proyección de una sociedad en un territorio determinado a lo largo del tiempo [...] como reflejo de valores sociales y patrones culturales”* (LICERAS, 2016: 153). Com afirma Licerias, el paisatge gràcies a la seva gran riquesa és capaç d'ésser testimoni de les actuacions pretèrites de la societat sobre la natura.

Figura 4. Ribera dreta del Cinca al nord de Montsó. Època romana. En aquest mapa hem indicat d'una manera especial aquells elements del paisatge que creiem que es degueren crear en època romana. Po-dem assegurar que alguns camins i alguns límits de terres de conreu actual tenen la mateixa orientació que les centuriacions o parcel·lacions d'època romana. També hi ha alguns topònims que segurament es van crear abans de l'Edat Mitjana. Encara que no ho representem, ben segur que en aquest espai hauríem trobat més d'una *villa* o pgesia d'aquest període. Aquests mapes en què es veu el paisatge format per una juxtaposició d'elements de diferents èpoques, com si fossin estrats d'una excavació arqueològica, poden ésser molt útils, des d'un punt de vista pedagògic, per estudiar la història del paisatge d'un territori. Mapa: J. Bolós.

En aquest sentit, l'estudi dels espais agraris o dels sistemes hidràulics, i de llur evolució al llarg dels temps, posa en relleu la importància social de les recerques que permeten conèixer el paisatge. El paisatge reflecteix la forma com s'ha dissenyat el territori i, indirectament, com deïem, ens apropa a les característiques de la societat que l'ha organitzat, d'acord amb els trets culturals que la identifiquen. Tenint present aquesta perspectiva històrica, podem reconèixer com s'ha creat i com s'ha organitzat el paisatge al llarg dels segles, el qual ha d'ésser considerat com a una part important del nostre patrimoni cultural. Així ho demostren, per exemple, els treballs que s'han portat a terme a l'Horta de València i també en diverses comarques de Catalunya (per exemple amb relació al projecte PaHisCat, que hem esmentat més amunt) i de la Franja d'Aragó, que contribueixen a la identificació d'un paisatge històric, social i cultural que és patrimoni de tot el conjunt de la població i, en primer lloc, de la gent que hi viu, atès que atorga un caràcter diferenciat a cada contrada i li dona uns trets identitaris propis (que de vegades, això sí, coincideixen almenys en part amb els d'altres indrets).

El reconeixement del paisatge històric com un element més del patrimoni condueix a la necessitat de fer descobrir i valorar aquest patrimoni i de desenvolupar accions i estratègies educatives que l'acostin a la ciutadania.¹² Fins i tot, abans de la Convenció Europea del Paisatge de l'any 2000, Graham Fairclough (que després participà activament en el projecte anglès HLC, Historic Landscape Characterisation) ja assenyalava el valor educatiu i acadèmic del paisatge històric: *"the històric environment is a major source of information about our ancestors, the evolution of their society and the characteristics of past environments. It provides a means for new generations to understand the past and their own culture"* (FAIRCLOUGH, 1999: 34). El paisatge és una font d'informació i el paisatge proveeix de mitjans per comprendre el passat i per entendre'ns millor a nosaltres mateixos. I a causa de les característiques del paisatge, el seu ensenyament ha de tenir un caràcter interdisciplinari i transversal, que permeti conèixer l'evolució dels espais, les transformacions i els canvis que s'hi han produït al llarg del temps i la identificació dels indrets més notables, per tal de fer visibles les dinàmiques econòmiques i socials, i els canvis esdevinguts en el territori estudiat.

12. En la Convenció Europea del Paisatge (CEP), que es va celebrar a Florència l'any 2000, no només es va subratllar la necessitat de vetllar per a la seva protecció, conservació i gestió, sinó que, en el segon capítol de la Convenció (article 6, apartat B), es fa referència a la necessitat de sensibilitzar la població i de formar i educar en el coneixement del paisatge tots els agents implicats en la seva gestió, i també fer-ho des dels àmbits dels ensenyaments escolars i universitaris: *"formació específica a les escoles i a les universitats que tracti, per mitjà de les disciplines vinculades, els valors associats al paisatge i les qüestions relatives a protegir-lo, gestionar-lo i planificar-lo."* <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/176>.

Les recerques sobre el paisatge històric, sobretot a l'Europa meridional, molt sovint han quedat limitades a l'àmbit universitari. Per contra, per exemple a Anglaterra, ja hi ha una llarga tradició de fer llibres amb un caràcter pedagògic i divulgador, que persegueixen fer conèixer la història del paisatge no només als especialistes sinó també a un públic ampli interessat en aquest tema. En aquest sentit, podem fer esment d'obres cabdals, com *Making of the English Landscape*, de W.G. Hoskins (publicat per primer cop l'any 1955), *Interpreting the Landscape: Landscape, Archaeology and Local History*, de Michael Aston (1985), *The New Reading The Landscape: Fieldwork in Landscape History*, de Richard Muir (2000, amb una primera versió de l'any 1989), *Historic Landscape Analysis: Deciphering the Countryside*, de Stephen Rippon (2004) o bé el recent *Hidden Histories: A Spotter's Guide to the British Landscape*, de Mary-Ann Ochota (2016). I podríem allargar molt aquesta llista de llibres plens de mapes i de fotografies que permeten que tothom entengui com s'ha creat i transformat el paisatge del seu poble, dels edificis més notables que hi ha, dels límits que solquen el territori, de la xarxa de camins, dels camps, etc.

L'estudi del paisatge històric i la cartografia com a eines d'innovació didàctica

Els estudis recents mostren que si bé podem trobar materials didàctics que permeten interpretar el paisatge, no hi ha encara una veritable metodologia didàctica i que els recursos són bàsicament descriptius.¹³ Des de fa uns quants anys, es planteja la necessitat de fer una revisió dels recursos didàctics que hi ha i de decidir com es pot portar a terme una didàctica del paisatge (BUSQUETS, 2001-2002; SELMA, 2014). D'altra banda, el desenvolupament del projecte PaHisCat (com hem assenyalat equivalent al projecte HLC anglès) ha posat en evidència la manca de treballs relacionats amb l'ús del paisatge històric com a recurs educatiu; cal tenir present que una de les tres finalitats d'aquest projecte és precisament la difusió dels coneixements adquirits (al costat de la recerca històrica i de poder fornir unes eines per a la gestió del territori). Creiem que les aportacions que des de la cartografia històrica es poden fer per poder conèixer el territori (BOLÓS, 2001a), l'establiment d'una metodologia de treball per entendre la història d'aquest territori i la creació d'uns materials amb els que es pugui treballar, poden ésser el punt de partida per introduir els estudis del paisatge històric a la didàctica: com hem assenyalat, un camp de treball molt poc explorat i treballat.

13. Amb relació a la geografia, el paisatge i els mapes, la seva observació i l'estudi del paisatge en els itineraris didàctics, vegeu: Licerias (2016).

Malgrat tot, volem destacar els estudis que s'estan portant a terme a la Universitat Jaume I de Castelló, al País Valencià, on, des de la didàctica de les ciències socials, amb relació a la formació del professorat, es treballa en una línia de recerca i d'innovació que posa en valor el paisatge històric com a recurs didàctic.¹⁴

La cartografia, el treball de camp, la recerca a partir de la documentació, les fotografies aèries i, fins i tot, l'ús de les tecnologies de la informació (com pot ésser el GIS o SIG) esdevenen eines de recerca i recursos didàctics que faciliten el desenvolupament de competències i habilitats que han de permetre identificar i analitzar el paisatge, reconstruir els processos històrics i, per tant, interpretar i, fins i tot, datar tot allò que tenim entorn nostre. Aquesta aproximació al paisatge que permet de veure'l com a una realitat amb una història que es pot entendre i fins i tot datar, ha de conduir l'alumne cap a una visió més àmplia i integradora del lloc on viu o bé què visita. Tot això ens ha de portar a tenir una mirada més atenta i reflexiva amb relació al nostre entorn, amb relació a qualsevol territori, per tal de poder connectar realitats, coneixements i experiències. Aquesta mena de recerques potencien l'observació, l'anàlisi, la reflexió i el treball cooperatiu.

El coneixement de la història i del territori a partir de l'estudi de com ha evolucionat el paisatge al llarg dels segles amplia les possibilitats de descobrir el nostre passat mitjançant, per exemple, la recerca en una contrada concreta i propera. Amb una perspectiva històrica, es poden relacionar tots els elements i els processos que han intervingut en la seva creació. La possibilitat d'integrar la geografia en aquesta anàlisi facilita encara més la utilització dels instruments propis de les ciències socials i de les ciències experimentals i, alhora, com hem dit, la incorporació de les noves tecnologies. La recerca es converteix en l'eix que ha de fer possible l'aprenentatge i l'obtenció de coneixement des de la transversalitat disciplinària. Així, la consulta i l'ús de les fonts documentals primàries introdueixen l'alumne en el coneixement de la documentació històrica del territori. A més, els estudis de toponímia reforcen els lligams entre el passat i el present i fomenten el caràcter interdisciplinari de l'aprenentatge.

14. A la Facultat de Ciències Humanes i Socials, el Grup d'Innovació Educativa (GIE), reconegut des del curs 2013-2014, es treballa en el projecte d'Innovació Educativa en Ciències Socials DIMPA (Didàctica de la Imatge i el Patrimoni). Una de les línies de les recerques d'aquest grup és la didàctica de la construcció del paisatge històric en l'escola i en l'educació d'adults.

<http://www.uji.es/servis/ocit/base/grupsinvestigacio/dctall?codi=265>

L'estudi de casos, a través de reallitats i d'espais propers, reforça l'aprenentatge significatiu i els lligams amb el territori viscut, el més pròxim. I, per tant, contribueix a portar a terme accions de sensibilització cap a la valoració del paisatge, vist amb una perspectiva històrica, i al coneixement del territori, i així poder iniciar un treball transversal i multidisciplinari, amb relació a les diferents àrees de coneixement. En aquest

The map illustrates the Alta Edat Mitjana region, showing a network of roads and rivers. Key settlements include La Mozoia, La Corzana, Gandia, Campián, Las Cuadras, Alibres Cerrados, and El Salobres. The Sars river is shown flowing through the region. The map also indicates the location of the 'sequia de los Paüls' and the 'sequia comarcal albareros del de l'alta edat mitjana'. A scale bar at the bottom right indicates a distance of 1000 m.

Figura 5. Ribera dreta del Cinca al nord de Montsó. Alta Edat Mitjana. En aquest mapa hem assenyalat d'una manera especial aquells elements del paisatge que creiem que es degueren crear al llarg de l'alta Edat Mitjana, tant durant els segles considerats com a època de domini visigot, com durant els segles andalusins. Una de les grans novetats d'aquesta època fou, possiblement, la utilització com a terres de conreu de les comes o fondalades transversals al curs del Cinca. També s'esdevingué al llarg d'aquests segles la creació de noms plausiblement d'origen àrab, com el Regal o potser la Moçola. Mapa: J. Bolòs.

interessant allò que es va fer al poble gal·lès d'Arfon, on es va emprendre un projecte adreçat als nens. Com assenyalaven els seus promotors: “*the aim of this part of the project is to introduce the idea of cultural landscapes to a group of eight to eleven year old and to help them explore their ideas about the past, their culture and their landscape. They will asked to share their experience of the landscape with each other and with us by writing about it and taking photographs of aspects that they feel are special, distinctive or simply typical of the area in which they live.*”¹⁵ Fou dut a terme al País de Gal·les amb relació al projecte europeu *Pathways to Cultural Landscapes*.

Els estudis de paisatge històric permeten conèixer un entorn proper i contribueixen a preservar el coneixement de la història local. No és cap casualitat que W. G. Hoskins, un dels primers impulsors de la història del paisatge, fos l'autor d'un llibre titulat *Fieldwork in Local History* (1982). Des de l'àmbit escolar, aquests treballs es poden adaptar als interessos i necessitats locals i individuals, canviant l'escala o el temps històric. D'altra banda, la recuperació del passat a través de l'estudi del paisatge històric ha de permetre la comprensió crítica del present. L'aproximació al paisatge històric feta des de l'educació sobre el patrimoni pot ajudar al desenvolupament d'unes habilitats i d'unes competències que duen a fomentar unes actituds i uns valors socials cap a la presa de consciència de la responsabilitat individual i col·lectiva per construir una ciutadania responsable, capaç de valorar la construcció del paisatge al llarg del temps i, així, poder impulsar i dur a terme en el futur una millor gestió del territori.

Els treballs que s'estan realitzant sobre el paisatge històric, d'una banda permeten conèixer la història a través del territori i, d'altra banda, ens duen a fer ús d'una metodologia encara força innovadora, com és la cartografia històrica, que es pot incorporar al procés d'aprenentatge de la història i a la seva didàctica, com hem comentat més amunt (BOLÒS, 2001a). A través de la consulta i la comprensió dels

15. Kate Geary, amb relació a aquest projecte també diu: “*The project will tie in to a number of different aspects of the schools' curriculum. It will look in detail at the area in which the children live and explore concepts of time and the past, the development of a landscape and the stories that are inextricably linked to it. It will encourage the children to see their environment as a living landscape with a past and a future, which needs to be cared for and protected. There are a number of reasons for including children in the Arfon project. Firstly, we can gain a different perspective of the landscape — a child's eye view — to contrast with the views sought through the questionnaire and the travelling exhibition. Secondly, through the children we can reach members of the community in their roles as parents and grandparents who might not otherwise come into contact with the European Cultural Pathways project. Finally, and perhaps most importantly, the children that we work with on this project will be the next generation of farmers, builders, countryside managers, planners and decision makers.*” Text publicat per K. Geary, “The Cultural Landscape of Arfon — a child's eye view”, a <http://www.pcl-eu.de/didactic/arfon/intro.php>. Aquest només és un dels projectes inclosos; n'hi ha d'altres també molt interessants, com els fets al poble alemany de Spessart (<http://www.pcl-eu.de/didactic/spessart/intro.php>), al d'Albersdorf o bé en altres indrets de l'Europa septentrional.

mapes topogràfics, dels mapes generals, dels mapes locals, dels mapes temàtics, de les fotografies aèries o dels ortofotomapes, l'alumne es posa en contacte amb una diversitat de recursos de material visual que l'hi poden permetre entendre una realitat històrica i social, amb relació a l'evolució d'un territori. La imatge —el mapa— és una unitat d'informació en la qual allò que ens permet de conèixer i d'entendre es genera a través d'elements visuals.

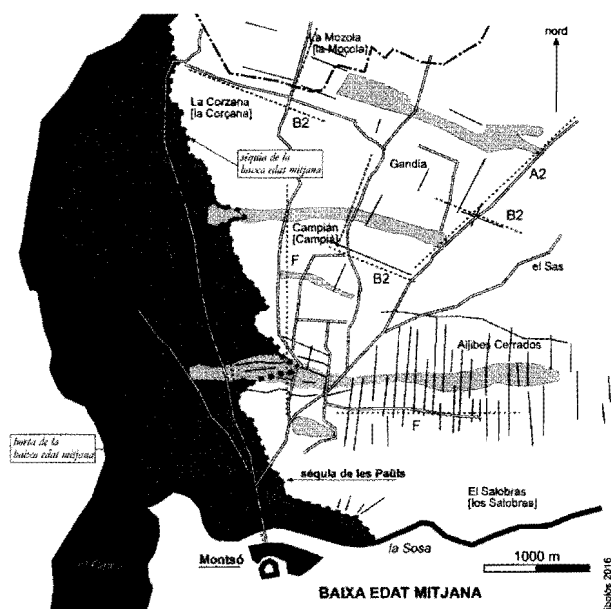

Figura 6. Ribera dreta del Cinca al nord de Montsó. Baix Edat Mitjana. En aquest mapa hem indicat especialment aquells elements del paisatge que creiem que es degueren crear després de la conquesta dels comtes de Ribagorça i reis d'Aragó. En aquest moment, en què hi havia un castell en mans dels templers a Montsó i una vila als peus de la fortificació, es degué construir la séquia de les Paül's, que va provocar un profund canvi en el paisatge d'aquest territori. Des d'un punt de vista pedagògic és molt important poder diferenciar gràficament els elements del paisatge que es poden datar en les diferents etapes en què s'han esdevingut les grans transformacions del territori. En aquest cas es veu clarament com se

superposà el parcel·lari irrigat per la séquia de les Paül's al parcel·lari que s'estenia anteriorment al llarg de les comes. Mapa: J. Bolós.

En l'àmbit de la cartografia històrica és del tot evident el lligam entre la producció dels mapes —material visual— i la recerca històrica. Podem considerar que per fer mapes cal tenir una metodologia de treball que permeti crear aquesta eina d'investigació històrica, que esdevé l'objecte on hom representa els resultats d'allò que ha estat interpretant i descobrint. El mapa es converteix en una font d'informació, de vegades gairebé com si fos un document que permet la reconstrucció de la història, la construcció d'una historiografia a partir de la relació damunt d'un espai pla de nombroses realitats que poden ésser comparades i que en interrelacionar-se poden aportar una nova visió sobre el passat. Això ens duu no sols a la visualització, ans a la comprensió del procés històric.

La representació cartogràfica del paisatge històric permet no només *veure*, en aquest territori, l'evolució del paisatge al llarg del temps amb els canvis, les continuïtats i les transformacions que hi podem observar, sinó que també es transforma en una eina per a la *lectura policèntrica* del paisatge, és a dir, una visió feta des de més d'un punt de vista. Aquesta interpretació i comprensió del paisatge no és el resultat només d'un procés reflexiu subjectiu, sinó que és fruit d'un procés d'investigació històrica, el resultat d'una recerca.

A partir de les recerques que provenen del món universitari, veiem la possibilitat de transportar aquest tipus de treballs a altres nivells educatius. Aquesta formació podria tenir conseqüències immediates i un impacte directe a curt i a llarg termini en la societat, contribuint a:

- Desenvolupar una societat que conegui la seva història i que sigui capaç de llegir en el paisatge històric les empremtes del passat, per exemple amb relació a un espai proper, potenciant l'interès cap al coneixement de la història local, per poder comprendre l'entorn i el seu valor com a patrimoni (en alguns casos ocult encara que existeixi). Des d'aquesta perspectiva, l'individu se sent part de la història i responsable de la conservació d'aquest llegat.
- Aconseguir una millora en el comportament de la gent que, coneixedora del seu passat a través del paisatge històric del seu entorn, sigui capaç de valorar-lo i de respectar-lo.
- Crear unes estratègies que permetin preservar els elements humanitzats del paisatge històric i cultural. Una societat formada és capaç de planificar i de dissenyar la gestió del territori per conservar el paisatge històric i alhora preservar-ne els valors que té.
- Sensibilitzar la societat cap a actituds de protecció del seu entorn, conscient que en el paisatge existeixen elements visibles i ocults del passat. De la mateixa manera i alhora s'ha de conservar i valorar el paisatge a causa de la seva vegetació o bé de la fauna que hi viu.

Els programes curriculars dels diferents nivells educatius, a través dels continguts i capacitats que orienten les programacions i accions didàctiques, són prou amplis i fan possible poder treballar el paisatge històric des de les diferents àrees de coneixement i matèries.¹⁶ Malgrat que no trobem cap referència específica al paisatge històric en els currículums vigents per a cada etapa educativa, creiem que és possible incorporar el

16. Llei 12/2009, del 10 de juliol, d'educació de la Generalitat de Catalunya. Decret 119/2015 sobre Educació Primària. Decret 187/2015, de 25 d'agost, d'ordenació dels ensenyaments de l'educació secundària obligatòria.

seu coneixement i estudi a partir del cicle mitjà de l'educació primària. A més, aquest dèficit fa evident la necessitat de fer algun canvi de concepte i ampliar la visió de paisatge per incorporar-hi la idea de paisatge històric, fugir d'actituds carregades d'emocions i de sentiments i anar cap a un estudi més integrador del paisatge que incorpori l'estudi de la seva història, fet que permeti conèixer el nostre passat des del territori. S'han de fer noves propostes que promoguin els canvis que, des de la formació dels departaments d'Història i de Geografia, i també des de la formació dels mestres i professionals de l'educació, facin possible aquesta nova visió del paisatge.¹⁷ L'ensenyament del paisatge ha de tenir un caràcter transversal i interdisciplinari per tal de construir un currículum d'humanitats integrador.

Conclusions

A llarg d'aquestes pàgines hem volgut estudiar, amb relació a un espai concret, com va evolucionar el paisatge durant els segles medievals i alhora assenyalar l'interès de l'ús d'un mètode d'aproximació al passat en què la cartografia hi té un pes fonamental. La importància que pot tenir la cartografia per conèixer algunes èpoques pretèrites considerades com a fosques és molt gran. A més, també cal valorar el potencial de la cartografia històrica com a eina didàctica, que pot permetre de difondre al conjunt de la població molts dels coneixements que s'han assolit al llarg dels darrers decennis.

Amb aquest treball també volem mostrar la importància de fer estudis en la llarga durada; l'interès de no cenyir-nos només a uns segles o a un període determinat. En aquesta comarca de Montsó, el pes del passat romà fou important i, si volem conèixer i entendre el seu paisatge històric, no el podem pas obviar. La xarxa principal de camins podem assegurar que és premedieval. Al Cinca Mitjà també veiem que les primeres comunitats, potser medievals, es van instal·lar al costat de petites valls que, d'acord

17. Des del projecte europeu Cultural Landscape s'assenyala que "*Landscape never is static, it always has changed, does change and will change. It therefore is not a dead object but a living process. Landscape does not only exist in three dimensions, but in four -and the fourth dimension, time, is at least as important as geographic, morphological or climatic aspects. In fact, all these aspects change in time as well, sometimes change is very slow and only to be measured in geological terms, in other cases change can be rapid. This is true for natural change, even more so for change caused by the human impact. Human beings have shaped and changed the landscape they live in, more and more dramatically so since the beginning of the Neolithic revolution about eight millennia ago. But man does not only change landscape, intentionally or unintentionally, but man also shapes the landscape in his mind and around his mind.*" Trobem aquesta valoració de les quatre dimensions del paisatge, una de les quals és la històrica, amb relació al projecte europeu *Pathways to Cultural Landscapes*, dins: <http://pcl-eu.de/project/landscape/index.php>

amb la terminologia emprada a l'Edat Mitjana en molts països europeus, anomenem “comes”. Ben segur que moltes d'aquestes comes foren treballades almenys des de l'època visigoda (BOLÒS, 2015). Plausiblement, la gent que hi vivia als segles VI-VIII hi continuà vivint els segles VIII-XI. Per tant, és normal que aquestes famílies continuessin fent ús dels espais agrícoles que hom ja treballava a l'etapa precedent. Amb això no volem negar que segurament durant els segles islàmics es pogueren fer algunes séquies, per exemple amb relació a la ciutat de Montsó (agafant l'aigua de la Sosa) o potser, en alguns casos, fins i tot prenent l'aigua del Cinca; és un tema que caldrà estudiar més. Després de la conquesta del reis aragonesos com a comtes de la Ribagorça, els nous senyors feudals (especialment els templers) impulsaren la creació de grans séquies que alteraren profundament el paisatge de les riberes del Cinca (encara que no pogueren esborrar i amagar totalment allò que hi havia hagut abans).

El paisatge actual és la suma d'elements creats al llarg de la història. En el transcurs dels segles, noves realitats socials, polítiques, ideològiques, econòmiques o demogràfiques han fet que es creessin nous elements que han format i transformat el paisatge (cases, camins, séquies, conreus, etc.). Per sort també, al llarg dels segles, moltíssimes vegades es va preferir mantenir i aprofitar allò que hi havia abans (i sovint gràcies a això ha arribat fins a nosaltres). Situar sobre un mapa tots aquests canvis i aquestes continuïtats és fonamental a l'hora de conèixer la història de tot allò que tenim entorn nostre. Estem d'acord amb G. Fairclough (2012: 481) quan veu l'arqueologia del paisatge com una eina interdisciplinària que ha de permetre connectar el passat i el present i ajudar a establir lligams entre la gent i el seu entorn. La necessitat de fer arribar aquests coneixements a tota la població reforça la importància que es creï una metodologia didàctica que ho faciliti.

Bibliografia

- ALSINA, C.; FELIU, G. & MARQUET, L. (1990): *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, Curial edicions.
- ASTON, M. (1985): *Interpreting the Landscape: Landscape, Archaeology and Local History*, Oxford, Routledge.
- BOLÒS & HURTADO (1998-2015): *Atles del comtat de Besalú (785-988)*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1998; *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*, 1999; *Atles del*

comtat de Girona (795-993), 2000; *Atles del comtat d'Osona (798-993)*, 2001; *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, 2004; *Atles del comtat d'Urgell (v788-993)*, 2006; *Atles dels comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet (759-991)*, 2009; *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)*, 2012; *Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v788-990)*, 2015.

BOLÒS, J. (1993): "Paisatge i societat al 'Segrià' al segle XIII", a Bolòs, J. (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'edat mitjana*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 45-81.

BOLÒS, J. (2001a): *Cartografia i història medieval*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.

BOLÒS, J. (2001b): "Changes and survival: the territory of Lleida (Catalonia) after the twelfth-century conquest", *Journal of Medieval History*, 27, pp. 313-329.

BOLÒS, J. (2004): *Els orígens medievals del paisatge català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BOLÒS, J. (2010a): "PaHisCat: un projecte per conèixer el paisatge del passat i per gestionar el país en el futur", a Bolòs, J. (ed.), *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric, V*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 41-82.

BOLÒS, J. (2010b): "Un paisatge complex d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori", *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric, V*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 83-147.

BOLÒS, J. (2013a): "El terme de Torrefarrera a l'alta edat mitjana", a Vicedo, E. (ed.), *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Lleida, Ajuntament de Torrefarrera-Pagès editors, pp. 17-44.

BOLÒS, J. (2013b): "El paisatge de Torrefarrera cap a l'any 1200 i als darrers segles medievals", a Vicedo, E. (ed.), *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Lleida, Ajuntament de Torrefarrera-Pagès editors, pp. 45-68.

BOLÒS, J. (2014a): "L'arqueologia del paisatge. Una nova manera de conèixer el passat i de valorar allò que tenim entorn nostre", *Afers*, 78, pp. 423-449.

BOLÒS, J. (2014b): “L’arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, 25, pp. 101-170.

BOLÒS, J. (2014c): “Paisatge històric, cartografia i societat a l’alta edat mitjana: l’exemple de la Cerdanya”, a Bolòs, J. (ed.), *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric*, VI, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 37-146.

BOLÒS, J. (2015): “Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història”, a Bolòs, J. (ed.), *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric*, VII, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 59-126.

BOLÒS, J. (en premsa a): *Col·lecció diplomàtica de l’Arxiu Capítular de Lleida. I. Documents de les seus episcopals de Roda i de Lleida (fins a l’any 1143)*, Barcelona, Fundació Noguera.

BOLÒS, J. (en premsa b): “Història del paisatge i mapes de Caracterització del Paisatge Històric (CPH): el Vallès i el Penedès (Catalunya)”, a Bolòs, J. (ed.), *Territori i Societat: el paisatge històric*, VIII, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida.

BOLÒS, J. & BONALES, J. (2013): *Atles històric de Menàrguens. El paisatge històric d’un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*, Lleida, Ajuntament de Menàrguens–Pagès editors.

BOLÒS, J. & BONALES, J. (2015): *Atles històric d’Almacelles. El paisatge històric d’un municipi de la comarca del Segrià des de la Prehistòria fins a l’actualitat*, Lleida, Ajuntament d’Almacelles–Pagès editors.

BONALES, J. (en premsa): *Traces d’un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC-1149 dC)*, Fraga.

BONNASSIE, P. (1979-1981): *Catalunya mil anys enrera*, 2 vols., Barcelona, Edicions 62.

BRAMON, D. (2000): *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo editorial –Institut d’Estudis Catalans– Institut Universitari d’Història Jaume Vicens i Vives.

BUSQUETS, J. (2001-2002): “El paisatge: patrimoni en mutació i recurs didàctic formatiu en l’àmbit europeu”, *Temps d’educació*, 26, pp. 45-52.

CAMBI, F. & TERRENATO, N. (2001): *Introduzione all'archeologia dei paesaggi*, Roma, Carocci editore (la primera edició fou de l'any 1994).

CASTILLÓN, F. (1979): "Política hidráulica de templarios y sanjuanistas en el Valle del Cinca (Huesca)", *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 35-36, pp. 381-445.

CATLOS, B. A. (2004): *The Victors and the Vanquished. Christians and Muslims of Catalonia and Aragon, 1050-1300*, Cambridge, Cambridge University Press.

CLARK, J., DARLINGTON, J. & FAIRCLOUGH, G. (2004): *Using Historic Landscape Characterisation*, Londres, English Heritage—Lancashire County Council.

DARBY, H. C. (1977): *Domesday England*, Cambridge, Cambridge University Press.

FAIRCLOUGH, G. (1999): "Protecting the cultural Landscape: national designation and local character", a J. Grenville (ed.), *Managing the Historic Rural Landscape*, Londres, Routledge, pp. 27-39.

FAIRCLOUGH, G. (2012): "Look the other way—from a branch of archaeology to a root of landscape studies", a Kluiving, S.J. i Guttmann-Bond, E.B. (eds.), *Landscape Archaeology between Art and Science. From a Multi- to an Interdisciplinary Approach*, Amsterdam, Amsterdam University Press, pp. 471-483.

GUTIÉRREZ, S. (2007): "La islamización de Tudmir: balance y perspectivas", a Sénac, Ph. (ed.), *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (vif-xe siècle): la transition*, Villa 2, Tolosa, Université de Toulouse-Le Mirail, pp. 275-318.

HERRING, P. (2012): "The past informs the future; landscape archaeology and historical landscape characterisation in the UK", a Kluiving, S.J. i Guttmann-Bond, E.B. (eds.), *Landscape Archaeology between Art and Science. From a Multi-to an Interdisciplinary Approach*, Amsterdam, Amsterdam University Press, pp. 485-501.

HIGOUNET, CH. M. (1975): *Paysages et villages neufs du Moyen Âge*, Bordeus, Fédération Historique du Sud-Ouest.

HOSKINS, W.G. (1955): *Making of the English Landscape*, Londres, Hodder and Stoughton.

HOSKINS, W. G. (1982): *Fieldwork in Local History*, Londres, Faber and Faber (primera edició de l'any 1967).

LACARRA, J. M. (1982): *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro (números 1 a 319)*, Saragossa, Anubar ediciones.

LICERAS RUIZ, Á. (2016): "La Geografía, el paisaje y los mapas", a A. Licerias i G. Romero (eds.), *Didáctica de las Ciencias Sociales. Fundamentos, contextos y propuestas*, Madrid, Ediciones Pirámide, pp. 151-161.

MARTÍNEZ PARÍS, J. M. (2013): *Historia de Fonç. De los orígenes al siglo xx*, Montsó, Centro de Estudios de Monzón y Cinca Medio.

MUIR, R. (2000): *The New Reading The Landscape: Fieldwork in Landscape History*, Exeter, University of Exeter Press.

OCHOTA, M.A. (2016): *Hidden Histories: A Spotter's Guide to the British Landscape*, Londres, Frances Lincoln.

RIPPON, S. (2004): *Historic Landscape Analysis. Deciphering the countryside*, York, Council for British Archaeology.

RIPPON, S. (2008): *Beyond the medieval village. The Diversification of Landscape Character in Southern Britain*, Oxford, Oxford University Press.

SELMA, S. (2014): "Paisatges Històrics, Patrimoni i Didàctica (Les séquies i les hortes del Tribunal de les Aigües de València)", tesi doctoral, Universitat Jaume I. www.tdx.cat/bitstream/10803/283402/1/sselma.pdf

SÉNAC, PH. (2000): *La Frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Paris, Maisonneuve & Larose.

SMITH, N. (2014): *Patterns in the Landscape: Evaluating Characterisation of the Historic Landscape in the South Pennines*, Oxford, BAR British Series—Archeopress.

TURNER, S. (2007): *Ancient Country: the Historic Character of Rural Devon*, Exeter, Devon Archaeological Society.

TURNER, S. (2010), “Caracterització del paisatge històric: una introducció als mètodes i aplicacions per a la recerca històrica”, a Bolòs, J. (ed.), *La caracterització del paisatge històric, Territori i Societat, V*, Lleida, Universitat de Lleida, pp. 349-370.

VIRGILI, A. (2001): *Ad detrimentum Yspanie'. La conquesta de Turtüša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, Universitat Autònoma de Barcelona–Universitat de València.